Safahat'ın Felsefi Yapısı

Vefa Taşdelen

Safahat'ın felsefi yapısı konusunda pek çok başlık açılabilir. Kuşkusuz bunların en başında *Safahat*'ı felsefi açıdan incelemenin felsefi bir tavır olup olmayacağı tartışması gelir. Burada bu başlıklardan yalnızca üçüne değinilecektir.

Bu başlıklardan ilki, "uygarlık felsefesi"dir. Akif'in şiirleri bir uygarlık anlayışı üzerinde varlık kazanır, bir uygarlık fikrinden hareket eder, bir uygarlık öngörüsü içinde bulunur. *Safahat*'ta, başlıca doğu ve Batı uygarlığı olarak üzere iki uygarlık biçiminden söz edilir. Doğu uygarlığı, dar anlamda İslam uygarlığı, Batı uygarlığı ise temelinde Antik Yunan felsefesi, Roma hukuku ve Hıristiyanlık inanışının bulunduğu; Rönesans, roformasyon, aydınlanma, modernizm, sanayi devrimi ile günümüze doğru evrilip gelen bir uygarlık biçimidir. Akif'in şiirin temel dokusunu oluşturan, bu iki uygarlık biçimi arasında sürüp giden çatışma, zıtlaşma ve ayrışmalardır. O, uygarlığın bir zihniyet biçimi, zihniyet biçiminin de bir varoluş hali olduğunu ortaya koyar şiirlerinde.

Safahat'ın felsefi yapısı konusunda açılabilecek başlıklardan bir diğeri de "Kuran hermeneutiği", bir başka deyişle Kuran'ın anlaşılması, yorumlanması ve yaşanması sorunudur. Kuran nasıl anlaşılmalıdır? Mevcut anlama biçimlerindeki sorunlar nelerdir? Anlamadan okumanın mantığı nedir? Bu tutum birey, toplum ve uygarlık düzeyinde nasıl sonuçlar vermiştir? Bütün bu konular Kuran hermeneutiği bağlamı içinde yer alır. Nihayetinde bu iki temanın tamamlayıcısı olarak bir üçüncü temadan, bir toplum ve ahlak felsefesinden de söz edilebilir.

Safahat, başlıca bu üç temanın zaman zaman acıklı, zaman zaman komik, zaman zaman düşündürücü şiiri, doğru bir ifade ile "bir uygarlığın ağıtı"dır. Denebilir ki, *Safahat*'ta şiir, şiire ayarlanmadan önce birey, toplum ve uygarlık meselelerine adanmıştır. Akif bu işlevsel poetik çabasıyla bir uyanış ışığı olmak istemiş; aklına, mantığına, vicdanına sığdıramadığı konuları şiire aktararak Müslüman toplumların asırlardır yaşayıp durdukları "yaşama", "düşünme" ve "varolma" sorunlarını eleştirel bir bakışla işlemiştir. Ulaştığı nokta, ortada bir zihniyet ve anlama sorunu olduğu yönündedir. Aksi halde, mükemmel olduğu düşünülen bir inanış biçiminden bir sefaletin, bir yozlaşmanın, bir hurafenin ortaya çıkması açıklanamaz bir durumdur. Akif, çabasını bu zihniyet sorununun teşhis ve tedavisine yöneltmiştir. Bu yüzden, bu üç tema baştan sona onun gündemini ve yoğunlaşma alanını oluşturmuştur.

1. Uygarlık Felsefesi

Akif'in şiirleri baştan sona bir kültür, uygarlık ve din algısı üzerinde ortaya çıkar. Şiirlerinde bu konuda bir tefekkür söz konusudur. Doğu ve Batı medeniyetlerini, güçlü ve zayıf yönleri ile karşılaştırır, ileri ve geri yönleri ile ortaya koyar. Onun şiirlerinden bir uygarlık felsefesi türetilecekse, bu felsefe Doğulu toplumların geri kalmışlıkları, atalet duyguları, edilgen zihniyet durumları ve durağan ruh halleri karşısında, Akif'in duymuş olduğu tepkiyi hesaba katmak, hatta bu tepkiden hareket etmek zorundadır. Doğu toplumları

tembellikleri, cahillikleri, geri kalmışlıkları, ezilmişlikleri ile, Batı toplumları ise sömürgeci, yağmacı, ahlaksal değerlerdeki zayıflıkları, ama aynı zamanda çalışma duyguları, bilim ve teknolojideki gelişmişlik düzeyleri ile öne çıkar. Bunun doğal sonucu olarak doğu toplumları kendi ataleti içinde boğulurken, Batı toplumları bilimde, kültürde, sanatta alabildiğine gelişmişler ve ilerlemişlerdir.

Aydınlanma düşüncesinin ve Darwinizmin önemli kavramlarından olan "ilerleme" fikri, şöyle bir düşünce ve uygarlık tasarımı ortaya çıkarmıştır: İnsanlık gelişimini gerçek anlamda tamamlamış olan toplumlar, batılı toplumlardır. Bu dönemde, zihniyet biçimleri üzerinde yapılan felsefi, sosyolojik ve antropolojik çalışmalar, ileri sürdükleri "büyüsel-mitolojik", "dini-teolojik", "bilimsel-pozitif" zihniyet biçimleri söylemiyle zihinsel bir evrim anlayışı ortaya koymuşlardır. Yalnız biyolojik değil, zihinsel evrim anlayışı da, Batılı insanda, ulaşmış olduğu bilimsel, teknolojik, felsefi ve sanatsal birikimle dünyanın efendisi olduğu anlayışını pekiştirmiş ve onda kendisi gibi olmayanlar üzerinde egemenlik hakkına sahip olduğu fikrini uyandırmıştır. Bu ruh haliyle birlikte sömürgeleştirme hareketi başlamıştır. Bu hareket, Asya, Afrika ve Ortadoğu ülkelerinin istilası ve sömürgeleştirilmesiyle sonuçlanmıştır. Geliştirdiği hümanist söyleme karşın, sömürüye dayalı zenginlik, batlı toplumların etik değer ve insani duyarlıktaki tutarsızlığını ortaya çıkarmıştır.

Bu tutarsızlıktan ötürü, Akif onun, bir çöküşe, bir yıkılışa doğru gittiğini, bunun kaçınılmaz bir sonuç olduğunu düşünür. Çanakkale savaşı için yazdığı şiirde, Batı uygarlığına ait bir özellik üzerinde yoğunlaşır. Küçücük bir kara parçasına binlerce gemi ile saldırmak, olsa olsa bir his ve değer yoksunluğunu gösterir. Bunda apaçık bir "vahşet" söz konusudur. *"Yırtıcı, his yoksulu, sırtlan kümesi"* der. Çanakkale'de kum gibi kaynayan bu medeni dünyanın insanları, medeniyetten oldukça uzak bir görünüm sergilerler aslında. Gökler ölüm indirmede, yer ölüm kusmada; el ayak, kafa, göz gibi insan uzuvları havada uçuşmaktadır (s. 426). İslam coğrafyasının uğradığı mağlubiyetten sonra, Anadolu topraklarının hala bağımsız ve müstemleke olmadan kalabilmesi önemlidir. Umut bu topraklardadır. Bir kurtuluş hareketi, bir aydınlanma, bir inkılâp başlayacaksa yine bu topraklardan başlayacaktır (s. 188). "Asımın Nesli" olarak adlandırdığı, modern dünyanın olumlu öğeleri ile donanmış, iyi yetişmiş, aklını, vicdanını, cesaretini iyi kullanabilen bu nesil, eninde sonunda İslam medeniyetinin yeniden ihya edicisi olacak ortaya çıkacaktır. "Asımın nesli", Akif'in geleceğe yönelik beklentilerini, umutlarını, öngörülerini yansıtan bir kavram, bir tasarı, bir duadır.

Medeniyet konusunda söylenebilecek bir başka konu da şudur: Akif'in "medeniyet" anlayışı, kavim (*ulus*) merkezli değil, millet merkezlidir. Aynı dine inanan kişilerin (bunlar çok farklı kavimlerden de olabilir) oluşturduğu birliktir millet. Medeniyet, farklı kavimlerden gelerek bir millet olmuş kişilerin ürünüdür. Medeniyeti oluşturan, kavimleri bir kültür ve uygarlık çatısı altında bir araya getiren, dindir. Akif, bu millet yapısı üzerinde durur, Osmanlıdaki kavmiyetçi "çözülme" karşısında millet fikrini canlandırmaya çalışır. Kavmiyetçilik ona göre bir felaket ve basiretsizliktir, çözülme ve yıkım nedenidir, bir "kıyamet"tir (s. 461). Kavmiyetçilik, ayrımcılık (*tefrika*) anlamında, dini duygunun dışındadır (s. 472).

2. Kuran Hermeneutiği

Hemen belirmekte yarar var ki, Mehmet Akif, çıkışını Kuran'dan, dinsel mesajdan alan bir kişidir. Dini hassasiyet, sanatını ve düşüncesini baştan sona belirler. Akif'in yaklaşımı, "kutsal hitabı anlama" konusu etrafında gelişir. Açıkça söylemek gerekirse, beklide bizim kültür coğrafyamızda olduğu kadar başka hiçbir kültür coğrafyasında bir kitap anlaşılmadan bu kadar çok okunmamıştır. Bu çok okumayı, metnin mesajını anlama isteği değil, başlıca dört beklenti motive eder: (1) Ölülerin ardından onların ruhu için okuma, (2) sevap ve cennet beklentisi içinde okuma, (3) sihir, büyü ve muska yazımı için okunma, (4) müzikal bir metin olarak okunma. Akif, bütün bunların karşısındadır. Ona göre Kuran, ölülerin değil dirilerin

kitabıdır, ölülere değil dirilere hitap eder. Onu okuyup anlayacak, mesajı ile amel edecek olan dirilerdir (s. 170). Bu dört beklentinin içinde, okuyanın bizzat okuduğunu anlama, bir birey olarak ona muhatap olma tutumu yoktur. Kişi bu dört tutum içinde, Allah'ın kendisiyle konuştuğu, kendisine hitap ettiği ve bunun anlaşılması gereken bir şey olduğu duygusu bulunmaz. Allah'ın kendisinden ne istediğini, söylediği ile muradının ne olduğunu anlama, Allah ile arasında diyalog oluşturma gibi bir önceliği de yoktur. Akif'in Kuran hermeneutiği, kutsal metne muhatap bir birey olarak Allah'ın kendisinden ne istediğini, kendisine ne söylediğini anlama ve Onunla arasında bir diyalog oluşturma konusu üzerinde yoğunlaşır. Bu bir "anlamını anlama" girişimidir. Kuran'ın müzikal değer taşıyan bir sese dönüştürülmesi ya da çeşitli beklentilerle okunması durumunda, "anlamını anlama" çabası geri planda kalır, böyle bir tutum ortaya çıkmaz. İletişimin temelinde anlama ve anlam verme çabası vardır. Anlamadan iletişim olmaz. Anlamadan ilişki kurulmaz. Sevap kazanma amacına ya da geçmiş nesillerin ruhunu şad etmeye yönelik okunan ayetler, anlama öncelikli, diyalog ve iletişim kurmaya yönelen okuma biçimleri değildir.

"Okuma"da "anlam"ın ve "anlama"nın ortadan kalkması, okumanın bunların dışında farklı amaçlara yönelmesi, anlaşılmayan bir kitaba, anlaşılmadık bir şekilde inanma, beraberinde "hurafe"yi de getirir. Akif'in şiirlerinde ortaya çıkan mücadele alanlarından biri, halk içinde kendisine geniş bir taban bulan hurafeye dayalı inanma biçimidir. İslam adına İslam'a zarar veren bir tutumdur bu. Cahil, tembel ve yozdur. Böyle bir tutum içine girenler, dini kendi hevesleri, çıkarları ve hesapları uğrunda harcamaktan çekinmezler. Dini, kendi zevkine, kendi keyfine uydururlar (s. 128-129). Bu durumda şair, doğru olanı yanlış olandan ayırmak için "hakiki İslam", "hakiki dindarlık" gibi terimler kullanır. *"İslam'ın ancak namı kalmış Müslümanlarda"* der. Yenilgilerin, çözülüşlerin, yozlaşmaların, yıkılışların temelinde bu vardır. Bu yüzdendir "hüsrân-ı millî" (s. 324).

Akif, "anlama öncelikli" Kuran hermeneutiğinde (bunun için tefsir çalışmaları da yapmıştır), vahyi ve imanı hurafeden arındırma çabası güder. Cahillikle dinin bir arada bulunamayacağını, din gelince cahilliğin gideceğini, cahillik gelince dinin hurafeye dönüşeceğini en iyi anlayan kişilerden biridir. Bu fikri *Süleymaniye Kürsüsünden* başlıklı vaaz-şiirinde vurgular. Bunu, bir zamanlar rasathanelerin evi durumunda olan Semerkant'ta yaşanan bir olayı örnek vererek açıklar. Burada hurafenin egemenliği ile gelişen cehalet, bağnazlık ve batıl inanç, ay tutulmasının bile şeytan işi olarak algılamasına yol açmıştır. Çoluk çocuk, kadın erkek binlerce kişi teneke ve dümbelek çalarak dökülmüştür sokaklara şeytanı kovmak, korkutmak için (s. 168). Bu durum, gökleri incelediği için, Allah'ın gazabını celbedeceği gerekçesiyle bir zamanlar yerle bir edilen Kandilli rasathanesinin durumunu hatırlatır. Kuran'ın anlaşılmadan okunması sonucunda sağduyu dengesini yitirir, aklıselim mağlup olur; bu şekilde dini algıda yozlaşma kendine verimli bir toprak bulur. Hurafe, bir zihniyet biçimidir. Akif'e göre bu zihniyet biçimi sadece çarşıda pazarda değil, ülkenin eğitim yuvası olan medreselerde de baş gösterir (s. 163). Dinî algıya hurafenin karışması sonucunda, din ve Tanrı tasavvurunda batıl inanışlar oluşur. Akif, "*Allah'a değil, taptığın evhama dayandın*" derken (s. 469), hurafeye dayalı Tanrı tasavvuruna göndermede bulunur. Bu yanlış tasavvur, gündelik hayatta kendini ataletle tevekkülün birbirine karışması, tevekkül adına ifadesi güç bir tembelliğin ve yozlaşmanın ortaya çıkması şeklinde gösterir. Oysa gerçek tevekkül, "azimden sonra" gelir. İnsanların yapmaları gereken işi, çalışmayı, Allaha havale etmeleri, imanın ileri bir derecesi değil, olsa olsa ileri derecede iman eksikliği ile açıklanabilir, Tanrıya inanmakla değil, onu kendisine kul yapma isteği ile açıklanabilir (s. 268). Böylece tembelliğin, cahilliğin, yozluğun, batıl inancın adı din olur. Bütün bunlar, dinin anlaşılmamasının, gerçek özünün açığa çıkarılamamasının bir neticesidir (s. 469-470). Akif'e göre gerçek dindarlık, dinin ve vahyin anlaşılması ile ortaya çıkacaktır.

Akif'in Kuran hermeneutiğinde anlama (*fehm*), yalnız kuramsal (*nazarî*) değil, aynı zamanda pratik (*amelî*) boyutlu bir yaşama durumudur. Yalnız bilmeyi değil, eylemede

bulunmayı da öngörür. Anlamak demek yaşamak demektir, uygulamak demektir. Kuram ve uygulama, anlama ve eyleme (*ilim* ve *amel*) arasındaki uygunluk, Akif'in Kuran hermeneutiğinde ve eğitim anlayışında önemli bir yer tutar. Doğru anlama, hayatı düzenleyen, tanzim eden, geliştiren, güçlendiren bir durumdur. Kuramsal bilgi kendi başına yetersizdir, asıl olan pratiktir, eylemdir, bilginin hayatta karşılık bulmasıdır (s. 184). Bu açıdan bakılınca, anlamadan okuma, gerçek anlamda bir okuma değildir. Anlamadan eylemde bulunma gerçek anlamda eylemde bulunma değildir. Anlamadan yaşama gerçek anlamda yaşama değildir. Anlamadan inanma gerçek anlamda inanma değildir. Anlamadan bilme, gerçek anlamda bilme değildir. Anlamadan ahlaklı olma gerçek anlamda ahlaklı olma değildir. Bilme ve anlama; erdemin, inancın, eylemin, yaşamın sahici özünü oluşturur. Gerisi hurafe, atalet, yozlaşma ve çöküş ve buhrandır.

3. Toplum ve Ahlak Felsefesi

Akif, çöküşün önüne geçebilmek için, Kuran'ı anlamanın yanında başka konularda da görüşler öne sürer. Bunların başında toplumsal yapının yeniden tanzimi gelir. Toplumsal yapının tanziminde, bilim ve teknolojiye (*fen*) önemli görevler düşer, ancak bunların temelinde ahlaksal tutum olmalıdır; denebilirse ahlak bilim ve fenden değil, bilim ve fen ahlaktan türemelidir. Doğruluk, dürüstlük, çalışkanlık, adalet, hakkaniyet, insan sevgisi gibi değerler, toplumsal yapının temelini oluşturur. Adalet, tepeden tırnağa toplumun her kademesine egemen olduğunda sağlıklı bir toplum yapısı ortaya çıkar. Akif, özellikle yöneticilerin adalet ve adaletsizliği üzerinde durur. Buna göre, toplumsal yapının düzeni, öncelikle lider konumundaki yönetici, aydın ve din adamlarının model davranışları ile tesis edilecek, işlerlik kazanacaktır. Kadının sosyal hayattaki konumunun iyileştirilmesi de, söz konusu düzenlemenin önemli bir parçasını oluşturur (s. 175). Sarhoş, işsiz, eğitimsiz kocalarının baskısı ve şiddeti altında yıldırılan, sindirilen, adeta toplumsal hayattan silinen kadınlar, Akif'in şiirlerinde sağduyunun, vicdanın sesi olarak ortaya çıkarlar. Akif bu sorunun çözümünde eğitimi öne çıkarır. Kadının toplumsal hayattaki konumunun yeniden tanziminde, eğitim ilk adımı oluşturur.

Akif, bir kaos ve çözülüş döneminde yaşar. Yurdun her tarafı alev alev yanmakta, istila edilmekte, isyanlar beraberinde dehşet verici olayları da getirmektedir. *"Vatan namına bir kabristan"* kalmıştır geride ve bu durum karşısında derin bir karamsarlığa, üzüntüye kapılan şair, bu cinayetleri işleyenlerin şahsında sözde medeniyeti, vahşiliğinden ötürü lanetler (s. 198). *"Medeniyet denilen maskara mahlûku görün/ Tükürün maskeli vicdanına asrın, tükürün!"* "Medeniyet", ona göre önce parçalamak sonra da yutmak isteyen düşmanın maskesidir (s. 198). Akif, sık sık bir "uyku" durumundan söz eder, uykuya daldığımızı, uykunun ölüm ve helak olduğunu söyler (s. 218). Şiirlerini uyanışa vesile olması için yazar. Çöküşü, çözülüşü ve gerileyişi cehaletin, tembelliğin ve hurafenin tecellisi olarak görür. Dini algının, yeniden tanzimi üzerinde durur. Uyanış, cehaletten kaçış, hurafeden arınış, tembellikten kurtuluşla başlayacaktır. Kurtuluş, bir uyanıştır. Aklı ve bilimi rehber kılmadır. Ama bu tutum hiçbir zaman dini dışarıda tutmaz. Akif'in "inkılâp" fikrinde din, bilim ve teknoloji uyum içindedir. Dini kendi özünden uzaklaştıran ve asırlardır süren uyku halinin asıl nedenini oluşturan hurafelerden, batıl inanışlardan, yoz geleneklerden arınma, aydınlanmanın temelini oluşturur. Akif bunun "nasıl" olacağını da gösterir: insani, ahlaki ve manevi değerleri koruyarak ve geliştirerek olacaktır. *"Yalınız ilmini Garb'ın, alınız san'atini; Veriniz hem de mesainize son sür'atini. / Çünkü kabil değil artık yaşamak bunlarsız; / Çünkü milliyeti yok san'atın, ilmin…"* (s. 187).

Akif'in medeniyet, uygarlık, bilim ve sanat anlayışı bu mısralarla özetlenebilir. Bu fikri, Japonya örneği ile açıklar. Japonları terbiye ve ahlaklarından dolayı sever. Fenne olan düşkünlüklerini över. Fen yalnız onlara fen olarak girmiştir, değerlerini, ahlak ve terbiyelerini bozan yabancı bir güç olarak değil. Batının modası, adetleri, yaşama biçimi bu ortam içinde

kendine yer bulamamıştır (s. 171). Bu tür bir inkılâp, toplumu eğitecek aydınlar sayesinde gerçekleşebilir. Toplumdaki aydınlarını, bilim ve fikir adamlarını, halkın önünden giden, ellerindeki meşalelerle kalabalığın yolunu aydınlatan kişiler olarak görür. Bu kişiler, bedendeki baş, akıl ve göz gibidir. Kurtuluş fikrinin gerçeğe dönüşmesinde aydınlara, düşünürlere büyük görevler düşer. Başkalarının peşinden yürüyen, kendi aydınlarını yetiştiremeyen toplumlar, önlerini göremezler, helak olurlar. Akif, bu nedenle, aydınları kurtuluş reçetesi olarak, toplumların uyarıcıları olarak görür. Kendi amacını da bir uyanış ateşini yakmak olarak görür. Ve şöyle seslenir: *"Ey milleti merhume sabah oldu uyan"* (s. 206). Zaman zaman ümitsizliğe kapıldığı, karamsarlığa düştüğü de olur. Ama ümitsizliğin inançla bağdaşmadığını da bilir (s. 465). Burada bir ışık görür. Manevi dünyanın büsbütün çökmediğini düşünmek ümidini güçlendirir. Bunu ağaç metaforuyla açıklar. Dallar, yapraklar, hatta gövde gitmiştir, ama kökler hala topraktadır. İşte bu onu ümitvar kılmaktadır. Topraktaki kökler bir gün her şeye rağmen yeşerecektir (s. 443). Bunu sağlamanın yolu, Batı'nın adet, moda ve alışkanlıklarını öykünmekten değil, bilim ve teknolojiyi iyice öğrenip transfer etmekten geçer. Bu başarıldığında inkılâbın gerçekleşmesi yönünde sahici adımlardan en büyüğü atılmış olacaktır.

İnkılâbın ayaklarından birini bu transfer (s. 443), diğerini de zihinsel yapıyı hurafeden arındırmak ve rasyonel bir çizgiye oturtmak oluşturacaktır. Bu ümitle beslenen şair, mücadeleyi elden bırakmaz. Hayatı anlamlı kılan şeyin, mücadele içinde olmak olduğunu düşünür. *"Atiyi karanlık görerek azmi bırakmak"*, yılgınlık göstermek, onur kırıcı bir durumdur (s. 209). Uyarılarını yaparken, sanki baygınlık geçiren, bilincini yitirmiş bir kişinin başında, onu kendine getirmek için seslenen biri gibidir: *"Ey dipdiri meyyit! 'iki el bir baş içindir' / Davransana… ellerde senin baş da senindir!" "Ey millet-i merhume, sakın ye'se kapılma."* Olup bitenler, vatanın ve insanların durumu, şairin vicdanını o derece yaralar ki, *"Yarab bu uğursuz gecenin yok mu sabahı? Mahşerde mi biçarelerin, yoksa felahı!"* diye serzenişte bulunur (s. 213). Her mısraı, "bu durumdan nasıl kurtulabiliriz, bu çöküşün önüne nasıl geçebiliriz, nasıl uyanabiliriz" temel sorusu içinde anlam kazanır. Dolayısıyla onun şiiri baştan sona bir cevap arama denemesidir ve öncelikle bu bağlam içinde anlamlıdır.

Sonuç

Akif, insan öldüğünde eserinin geride kalacağını söyler. Eser vermek, bir üretimde bulunmaktır; bu, insan olmanın bir gereğidir (s. 500). Akif, eseri *Safahat* için ömrünü harap eylediğini söyler (s. 495). Bu çabanın düşünsel boyutunu, İslam uygarlığının düştüğü çöküntüden kurtararak ihyası çabası oluşturur. Batı uygarlığına ağır eleştiriler getirse de, aslında bir Doğu-Batı sentezinden yana gibi gözükmektedir. Batının bilimi, sanatı, teknolojisi ile Doğunun etik ve manevi değerlerinin sentezidir bu. Bu yaklaşım, "Berlin Hatıraları" başlıklı şiirine de (s. 330), Japonya konusundaki değerlendirmelerine de yansır (s. 171). Japonya'nın bilimde, teknolojide, toplumsal hayatı tanzimde gösterdiği başarı onu İslam toplumlarının da bu başarıyı gösterebilecekleri konusunda ümitlendirir. Zira bilimin, teknolojinin ve gelişmenin milliyeti yoktur, bütün insanlara aittir (s. 187). İslam uygarlığı bu değerlere sahip çıktığında, onları benimsediğinde, üretir duruma geldiğinde ve kendi maneviyatı ile birleştirdiğinde üstün bir düzeye erişecektir. Bütün bu gelişmelerin sağlanabilmesi için öncelikle zihniyette bir dönüşümün sağlanması gerekir. Bu zihniyet dönüşümü de dinin yeniden, yeni baştan anlaşılması ile gerçekleşecektir.

Kaynakça:

Ersoy, M. A. (1977). *Safahat*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.